

نخستین صاحبان و معماران باغ و عمارت بهارستان

کیوان شیروئی

مقدمه

در مقاله‌ای با عنوان «از نگارستان تا بهارستان شاهکار معماری ایرانی در تغییر کاربری» به قلم خانم ملیحه آقاجانی^۱، شاهد تشریح معماری داخلی و بیان ویژگیهای خاص بنای تغییر کاربری یافته مجلس شورای ملی (سابق) هستیم. مؤلف در بررسی پیشینه باغ به نقل از کتاب «جغرافیای تاریخی تهران» نوشته آقای معتمدی، صاحب باغ را ابتدا معیرالممالک و سپس حاج علی خان حاجب الدوله معرفی نموده‌اند، ایشان ضمن اشاره به تناقض موجود در نام صاحبان باغ، در نقل از سایر منابع به تناقض‌های دیگری مانند دوگانگی در نام معمار و یا سال ساخت بنا برخورد نموده‌اند.^۲ تو گوئی سرنوشت اشخاص، ماجراها و زمین‌های بهارستان را از ازل به غماض و سر به مهر بودن رقم زده‌اند. مقاله فوق بهانه‌ای بود تا نگارنده در حد بضاعت، ققنوس اندیشه را در بیکران علم و ادب به پرواز درآورده و به یاری حق به پاسخی حقیقی دست یازد انشاء ...

صاحبان باغ بهارستان

در کتاب «رجال دوره قاجاریه» آقای سعادت نوری پیرامون مالکیت باغ بهارستان گفته‌اند: باغ بهارستان و ابنیه مجاور این باغ از آثار محمد حسین خان ایروانی است که حاج علی خان اعتماد السلطنه قاتل امیر کبیر آنجا را به هشت هزار تومان خریداری نمود و در ۱۲۸۰ ق. در دو نوبت یکبار سه دانگ و دفعه دیگر دو دانگ و نیم آنرا نزد پاشاخان امین الملک گرو گذاشت. حاج علی خان در ۱۲۸۵ فوت کرد و در ۱۲۸۹

پاشاخان امین الملک پنج دانگ و نیم بهارستان را که در رهن او بود به حاج میرزا حسین خان سپهسالار قزوینی (مشیرالدوله) فروخت و ...^۳.

آقای معتمدی در «جغرافیای تاریخی تهران» در جایی مالک باغ بهارستان را معیرالممالک جد معیری‌ها معرفی نموده: حاج علی خان (حاجب الدوله) مستغلات بازار خود را با دو باغ معروف به باغ گلشن و باغ دلگشا (محل فعلی مسجد سپهسالار و بهارستان) که متعلق به معیرالممالک بود تعویض نمود و در آنجا اقامت نمود و سفرا و اشراف و اعیان حتی پادشاه را مهمانی و پذیرائی می‌کرد. که بعدها آنرا به میرزا حسین خان سپهسالار فروخته است.^۴ و درجائی دیگر ایشان با آقای سعادت نوری هم رأی بوده و نوشته‌اند: بهارستان و مسجد و زمین‌های اطراف آن را حاجی علی خان اعتمادالسلطنه از محمد حسن خان سردار ایروانی به مبلغ هشت هزار تومان خریداری کرد و آنجا منزل داشت، تا اینکه در سال ۱۲۸۰ ق. به میرزا حسین خان سپهسالار فروخته شد. سپهسالار در بزرگترین بخش آن مسجد و در بخش دیگر هم منزل مسکونی احداث نموده است.^۵

معتمدی در معرفی صاحبان باغ از دو کتاب «سیاست گران دوره قاجار» نوشته احمد خان ملک ساسانی (۱۳۳۸) و «دافع الغرور» عبدالعلی ادیب الملک (۱۳۴۹) استفاده نموده است.^۶ در «سیاست گران دوره قاجار» مؤلف به «آرشیو مجلس شورای ملی سابق»^۷ و در «دافع الغرور»^۸ به سخنان ادیب الملک عبدالعلی خان پسر حاج علی خان مقدم مراغه‌ای (حاجب الدوله) استناد شده است.

آقای مهندس فرامرزی پارسى - از مهندسين مرمت‌گر در پروژه بازسازی مجموعه بهارستان - نویسنده مطلب بهارستان در دائرة المعارف بزرگ اسلامی صاحب باغ بهارستان را قبل از حاجب الدوله، سردار ایروانی معرفی نموده: باغ کنونی بهارستان که بنای مجلس در آن ساخته شده بخشی از باغ بزرگی است به نام باغ سردار که محمد حسن خان سردار ایروانی (سردار نامدار ایرانی در جنگ‌های ایران و روس، ۱۲۷۱ ق / ۱۸۵۵ م.) به روزگار فتحعلی شاه قاجار در شرق تهران قدیم بیرون باروی شاه طهماسبی بنیاد نهاده بود حاج علی خان حاجب الدوله (اعتماد السلطنه) بخشی از آن باغ بزرگ و زمین‌های اطراف آن را از سردار ایروانی خریداری کرد و در آن منزل گزید ...^۹ در رفرنس مطالب یاد شده شاهد استناد به مقاله «باغ سردار» به قلم آقای عبدالله انوار در کتاب «تهران» (۱۳۷۰) می‌باشیم، آقای انوار اگر چه از منابع گوناگونی استفاده نموده لکن بطور مشخص منبع خاصی را معرفی ننموده اند با این وصف در لابلای سطور نام عبدالله مستوفی خود نمائی می‌کند: مرحوم میرزا عبدالله مستوفی در خاطرات خود از این باغ چنین یاد می‌کنند: اراضی باغ سردار بفروش می‌رسید.^{۱۰} با رجوع به کتاب «شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه از آقا محمد خان قاجار تا آخر ناصرالدین شاه» که شامل نوشتار و خاطرات مرحوم میرزا عبد الله مستوفی است با کمی تأمل، این گمان یقینیتز می‌نماید که آقای انوار در نگارش تاریخ باغ سردار بیشترین بهره را از آن برده است.^{۱۱}

همان گونه که توجه فرمودید عده‌ای با قول اول و عده ای با قول دوم موافق می‌باشند، شما چطور؟ شما با کدام موافق می‌باشید؟

به نظر نگارنده نقل قول آقای انوار را شاید بتوان به واقعیت نزدیکتر دانست: ... باغ سردار بعد از سردار به تقسیم افتاد و ما متأسفانه از نخستین تقسیم‌های آن اسنادی بدست نداریم شاید در خاندان بازمانده سردار و یا خریداران آغازین این تقسیم‌ها اسنادی باشد که دست بد ایام آنها را هنوز بدست گمشدگی نسپرده باشد و بی شک بازگشائی آنها خیلی از فروبستگی های راجع به این باغ را بازگشوده می‌کند و پژوهنده ره گم کرده در متون پریچ و خم تاریخ را ره می‌نماید امید آنکه واجدان این چنین اسنادی آن اسناد را رو کنند که خود خدمتی است به تاریخ تهران.^{۱۲}

در خاتمه از بازماندگان مالکان اصلی این باغ یا بازماندگان خریداران نخستین قسمت‌های اولیه آن متمنی است اگر سندی برای روشنگری این باغ به دست دارند آنرا رو کنند که واقعاً چراغی است فرا راه تاریخ تحقیق و باز امید از جوانان تاریخ پژوه و مهندسان عالیقدر معمار است که در شناسایی نقاط گذشته دیگر تهران همت بلیغی کنند و بدانند که آینده بدون اتکاء بر گذشته بنائی است بی بنیاد.^{۱۳}

سال ساخت و سازنده عمارت بهارستان

سخن، پیرامون تاریخ ساخت و سازنده عمارت را با ذکر بخشی از خاطرات کسی آغاز می‌کنیم که خود را سازنده بنا می‌داند؛ در کتاب «خاطرات میرزا مهدی خان شقاقی ملقب به ممتحن الدوله» (تصویر ۱) از قول وی آمده: ... پس از مراجعت از قم مرحوم سپهسالار به خیال ساختن عمارت بهارستان (تصویر ۲) و مسجد (تصویر ۳) افتاد^{۱۴} و جهت طراحی و ساختن آن بناها به من رجوع گشت و من همین استاد حسن

(معمار قمی) را جهت همکاری از قم به تهران آوردم و مرحوم میرزا حسن خان منشی اسرار هم همراهی نمود و شهریه و انعام دادند و ساختن این بناها را از مسجد ناصری (سپهسالار) و عمارت بهارستان به من و به او رجوع کردند و من مثل مهندس طراح (تصویر ۴) فقط در ساختن آن بنا نظارت می‌کردم. مرحوم آقا وجیه پیشکار سپهسالار ثانی که طرف توجه آن مرد بزرگ بود برای این که ده یک از معماران دیگر بخورد متأسفانه این خدمت معماری را از او (استاد حسن معمار قمی) سلب نمود و به معماران خود رجوع نمود و آن مرد معمار قمی ذوفن را از خدمت خارج نمود، و من ماندم با یک مشت معماران مورد اعتماد او که الحمد لله ساختمان‌ها را به اتمام رساندیم.^{۱۵}

اما آقای فرهنگد، نظری غیر از این داشته و سازنده بنا را شخص دیگری معرفی نموده اند در مقاله‌ای از ایشان در ماهنامه الکترونیکی بهارستان (مربوط به مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران) با عنوان «بنای ماندگار (مجلس شورای ملی)»، سازنده

تصویر ۱

این عمارت را یک مهندس فرانسوی معرفی می‌نماید: ... طرح نقشه بنای عمارت و باغ سپهسالار را یک مهندس فرانسوی به نام فال بوس بوتال ریخت. این همان مهندسی است که بعداً طرح باغ و پارک ظل السلطان را که امروز متعلق به آموزش و پرورش است، کشید. در سال ۱۲۸۸ ق. طرح اصلی عمارت کشیده شد و معماران ایرانی شروع به کار ساختمان

تصویر ۲

تصویر ۳

آن کردند و به تدریج طرح باغ نیز ریخته شد و کار ساختمان تا سال ۱۲۹۸ ق. طول کشید. اما عمر مشیرالدوله برای استفاده از کاخ کفاف نداد و وی در همان سال در شهر مشهد درگذشت. چون وارثی نداشت طبق رسم دوره قاجار، ناصرالدین شاه آن کاخ را ضبط کرد و جزو املاک سلطنتی قرار داد.

این کاخ شمالی- جنوبی بود که از هر دو سو به باغ سپهسالار که از نظر درختکاری و گلکاری در نهایت زیبایی بود، اشراف داشت.^{۱۶} در نقلی که خانم آقاجانی از مطالب آقای فرهمند داشته‌اند در توضیح عنوان مشیرالدوله نوشته‌اند: یکی از القاب محمد حسین خان قزوینی ...^{۱۷} که این نام اشتباه بوده و نام صحیح ایشان میرزا حسین خان فرزند میرزا نبی خان مازندرانی الاصل مشهور به قزوینی امیر دیوان محمد شاه بوده است.^{۱۸} با کمی تأمل در مطلب آقای فرهمند که شاهد ذکر نام سازنده، نام صاحب عمارت و سال ساخت عمارت می‌باشیم، نکاتی وجود دارد که مستلزم بسط بیشتری است.

به عنوان مثال با توجه به منابعی که آقای فرهمند در پاورقی خود به آنها اشاره نموده‌اند احتمالاً مطلب مذکور برگرفته از کتاب «راهنمای تهران» نوشته آقای مهدوی می‌باشد که عیناً آن مطالب نقل گردیده‌اند و اما نام این مهندس فرانسوی که ایشان از او به عنوان مهندس سازنده بنا نام برده‌اند، در تاریخ دوره قاجار نام غریبی نیست که در ادامه با او بیشتر آشنا می‌شویم:

مهندس فرانسوی یا بلژیکی؟

«فال بوس بوتال» یا «فال بوس بوتان» و یا «فالی بوس بوتال»*

تصویر ۴

با مذاقه در برخی از منابع دوره قاجار شاهد نام فال بوس بوتال و به نقلی فال بوس بوتان می‌باشیم، در کتاب «راهنمای تهران» آقای مهدوی مطالب خود را، راجع به بهارستان این گونه آغاز نموده‌اند: هنگامی که در نیمروز یکشنبه پنجم فروردین ماه ۱۳۱۳ خورشیدی سردر قدیمی بهارستان را برداشتند در میان سنگ‌های بهم فشرده سردر باغ بهارستان شیشه‌ای بدست آمد که در آن کاغذی بزبان و خط فرانسه قرار داشت. این کاغذ را که حاوی جملات زیر و بخط «فال بوس بوتال» بود ترجمه کردند و هم اکنون (۱۳۴۴ ش) در قاب زیبایی در تالار کتابخانه مجلس شورای ملی^{۱۹} حفظ می‌شود؛ این سر در که برای میرزا حسین خان سپهسالار

اعظم و از روی گراپیکر و دستور مهندس فرانسوی فال بوس بوتال انجام یافته و در ۱۵ فوریه سال ۱۸۸۱ در برابر اعلیحضرت ناصرالدین شاه برای ساختمان آن فرمان داده شد، بسرپرستی استاد غلام سر ساختار و سنگ تراشی میرزا علی اکبر سرسنگ تراش به پایان رسید. فال بوس بوتال

صاحب اصلی این کاخ حاجی میرزا حسین خان قزوینی سپهسالار اعظم و صدر اعظم دوره ناصری است. در سال ۱۲۸۸ مشیرالدوله اراضی وسیعی برای احداث بستان سرائی جهت سکونت شخصی و مسجدی مشتمل بر مدرسه و مکتب و کتابخانه‌ای خریداری نمود و فوراً شروع به ساختمان عمارت بهارستان کنونی و مسجد سپهسالار کرد.^{۲۰}

نام این مهندس را در منابع دیگری نیز با کمی تفاوت می‌توان شاهد بود، به عنوان مثال آقای حسینی بلاغی در جلد اول کتاب «تاریخ تهران» ایشان را بلژیکی معرفی نموده‌اند:

قدیمترین راه آهن ایران، راه آهن تهران به زاویه مقدسه حضرت عبدالعظیم (ع) یا شهر ری است. امتیاز ساختمان این راه آهن در ماه دسامبر سال ۱۸۸۶ میلادی از طرف ناصرالدین شاه قاجار به یک مهندس بلژیکی موسوم به (فایرس بوتال) اعطاء گردید و ختم مقاوله و تحصیل امتیاز باهتمام یحیی خان قزوینی مشیرالدوله که وزیر امور خارجه بود به عمل آمد. فایرس بوتال فوری شرکتی برای ساختمان راه آهن مزبور تشکیل داد و سهام آن را به یک صراف مقاطعه کار روسی به نام (لازار پولیاکف) فروخت ...^{۲۱}

در جلد دوم «تاریخ جامع راه آهن با عنوان راه آهن ایران تا انقلاب»، راجع به راه آهن ایران و این شخص تصویر دقیقتری ارائه گردیده: در ۱۸۸۲ (۱۲۶۱) مَسیو بوتال تبعه فرانسه، که قبلاً نیز امتیازاتی نظیر تأسیس کارخانه گاز و برق تهران را از دولت ایران گرفته بود، امتیاز احداث راه آهن رشت - تهران را به دست آورد. در طرح پیشنهادی او پیش بینی شده بود، که این خط تا بوشهر ادامه یابد، احداث چندین

*Falius Boital

خط فرعی به شهرستان‌های دیگر نیز پیش بینی شده بود، از جمله امتیاز خط کوچک پشند به تهران برای حمل زغال سنگ معدن پشند به پایتخت، مَسیو بواتال امتیاز استخراج معادن دو طرف خط را نیز تا شعاع ده کیلومتر کسب کرد و قرار بود احداث رسمی راه آهن در ۱۸۸۵ شروع شود. صاحب امتیاز پانصد هزار فرانک به عنوان ودیعه امتیاز در بانک پاریس گذاشت. مهندس بواتال به کمک چند بلژیکی شرکت سهامی راه آهن و تراموای ایران را با سرمایه پنج میلیون فرانک تشکیل داد. پس از تشکیل شرکت، شخصی به نام (لازار پولیاکف) از صرافان و مقاطعه کاران روسی، اکثر سهام شرکت را خرید، به این ترتیب در این شرکت که به نام بلژیکی‌ها بود، در عمل روس‌ها نقش اساسی داشتند.^{۲۳}

در نقل‌های موجود از بیوگرافی این شخص، نه تنها در نام و ملیت بلکه در کسب معاش وی نیز شاهد اختلاف نظر می‌باشیم، چنانکه در پاورقی مقاله از نگارستان تا بهارستان، خانم آقاچانی به نقل از ماه نامه الکترونیکی بهارستان آورده‌اند: وی پس از مراجعه از فرانسه با مشکلات خانوادگی روبرو شد و مدت‌ها بدون شغل و بی پول و با وضع مالی اسفناک سپری کرد و تا ۱۵ سال کسی (برای) کار طراحی ساختمان به او رجوع نکرد، کار به جایی رسید که مجبور شد به صورت عمده روز مزد به طور ناشناس در ساختمان‌های خصوصی به کار مشغول شود تا اینکه روزی در سر ساختمانی مشغول سنگ کاری بود که کالسکه میرزا سعید خان وزیر خارجه از آنجا گذشت و چون وزیر از قبل با وی آشنایی داشت، او را شناخت و با خود برد و به حضور ناصرالدین شاه معرفی کرد.^{۲۴}

بر خلاف این گفتار که حکایت از تنگی معاش این مَسیو دارد همان‌گونه که پیشتر در تاریخ راه آهن ایران نقل گردید نام ایشان را می‌توان در زمره صاحبان امتیاز احداث خط آهن در ایران دانست، چنانچه کتاب «راه و راهسازی از دوره هخامنشی تا عصر سلطنت پهلوی» نیز شاهدی بر این ادعا می‌باشد، در این کتاب آمده است: در سال ۱۸۸۲ (۱۲۶۱) بواتال فرانسوی امتیاز ساختن راه آهن رشت به تهران را بدست آورد او می‌خواست آن را تا بوشهر برساند ولی دولت روسیه برای آوردن نیازهای راه آهن از روسیه دشواری‌هایی پیش کشید تا آنکه این امتیاز هم از میان رفت، چون بواتال پانصد هزار فرانک در بانک پاریس برای این کار ضمانت سپرده بود، برای آنکه به او زیان نرسد، در سال ۱۸۸۶ (۱۲۶۵) ساختن راه آهن تهران به شهر ری و بهره برداری از آن برای ۹۰ سال به او واگذار شد، بواتال برای گردآوری سرمایه با چند شرکت بلژیکی شریک شد و یک شرکت سهامی با دو میلیون فرانک سرمایه تشکیل داد، سرانجام ۷ یا ۸ کیلومتر راه آهن شهر ری با عرض یک متر در سال ۱۸۸۸ (۱۲۸۷) بدست ناصرالدین شاه گشایش یافت.^{۲۵}

بدون شک بر اساس نامه‌ای که در هنگام تجدید بنای سردر مجلس شورای ملی در بهار ۱۳۱۳ بدست آمده یک مهندس فرانسوی سازنده سردر در مجلس بوده است.^{۲۶} حال سؤال این است، با توجه به شباهت‌های اسمی و ملیتی موجود آیا مهندس سازنده سردر مجلس همان مهندس فعال در تاریخ راه آهن ایران است؟ اگر قبول داشته باشیم این دو، یک شخص می‌باشد که روزی برای معاش خود مجبور به عملگی و روز دیگر در پی انعقاد قراردادی ۹۰ ساله است، آیا این شخص همان سازنده عمارت بهارستان نیز می‌باشد؟ اگر چه پیشتر ترجمه متن نامه مکشوفه فوق‌الذکر به نقل از آقای مهدوی مرقوم گردید لکن با توجه به

تفاوت اسمی که دیده شد و به منظور شفافیت بیشتر، مجدداً متن فرانسوی نامه به همراه ترجمه در ذیل قید میگردد:

Cette porte a ete construite pour le Sepahsalar Aazam mirza Hussein Khan sur les plans et sous leurs directions de l'ingenieur Francais Falius Boital et inauguree le 15 Fevrreir 1881 en presence de la Majeste Nasser ed-din schah ont concuru a cette oeuvre .

oustad Ghoulam Maitre macon Mirza ali Eckbar Artiste sculpteur.

Falius Boital

این سر در که برای میرزا حسین خان سپهسالار اعظم از روی گردپیکر (طرح) و دستور مهندس فرانسوی «فالی یوس بوتال» انجام یافته و در ۱۵ فوریه ۱۸۸۱ در برابر اعلیحضرت ناصرالدین شاه برای ساختمان آن فرمان داده شد به سرپرستی استاد غلام سرساختکار (معمار) و سنگتراشی میرزا علی اکبر سرسنگتراش (پیکر تراش) فالی یوس بوتال^{۲۷}

بنابراین نام صحیح مهندس مورد بحث، فالی یوس بوتال با ملیت فرانسوی بوده است.

در پاسخ به این سؤال که آیا منظور از اسامی مثل فال بوس بوتال، فال یوس بوتان و فایرس بوتال همگی فالی یوس بوتال بوده؟ به نظر نگارنده پاسخ مثبت است زیرا ۱- قرابت تاریخی و وجود این اسامی در دوره قاجار ۲- مهندس و ۳- فرانسوی بودن آنها می توانند حکایت از یکی بودن آنها بنماید، و دلیل وجود اختلاف در اسامی شاید ناشی از خارجی بودن و عدم دقت در ترجمه و ثبت اسم این شخص بوده است.

و پاسخ این سؤال که آیا فالی یوس بوتال سازنده عمارت بهارستان بوده؟ خیر است، زیرا همان گونه که میرزا مهدی خان شقاقی (ممتحن الدوله) خود اذعان داشته، سازنده اصلی بنا ایشان است (تصویر ۵) و

اما سؤال دیگری که مطرح خواهد بود این که فالیوس بوتال در ساخت

عمارت چه نقشی داشته و وجود او را با توجه به نامه مکشوفه چگونه می توان توجیه کرد؟ پاسخ این است از آنجا که ساخت عمارتی با آن عظمت، کاری با شکوه بوده و ساخت آن ده سال وقت لازم داشته،

چنانچه در کتاب «راهنمای تهران» (۱۳۴۴) می خوانیم: در سال

۱۲۸۸ ق. طرح عمارت اصلی مجلس ریخته شد و معماران ایرانی

شروع بکار ساختمان آن کردند و ... کار ساختمان بنا تا سال ۱۲۹۸ ق.

طول کشید.^{۲۸} و منبع دیگری که مطلب فوق را تأیید میکند و مستند

است، لوح یادبود تأسیس بنای عمارت بهارستان (تصویر ۶) است

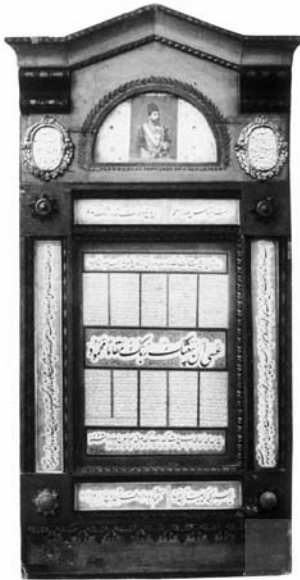
در این اثر نفیس و تاریخی سال ساخت بنا از ۱۲۸۸ لغایت ۱۲۹۸ ق.

ثبت گردیده است^{۲۹} به نظر نگارنده با توجه به مدت ده ساله ساخت

بنا اشخاص مختلفی در ساخت و تکمیل بنا می توانسته دخالت داشته

تصویر ۵

تصویر ۶

تصویر ۷

باشند و به احتمال فراوان مُسیو بواتال با استناد به نامه موجود، در سال ۱۸۸۱ (۱۳۰۰) یعنی تقریباً زمانی که ساخت عمارت به پایان رسیده و زمان افتتاح و بهره برداری بوده می‌توانسته در پروژه ساخت سردر با شکوه عمارت بهارستان (تصویر ۷) دخالت داشته باشند.

منابع و مأخذ:

- ۱- آقاجانی، ملیحه، از نگارستان تا بهارستان (شاهکار معماری ایرانی در تغییر کاربری)، مجله اریکه ایرانیان، تهران، زمستان ۱۳۸۴.
- ۲- همان، صص ۳۸ و ۳۹.
- ۳- سعادت نوری، حسین، رجال دوره قاجاریه، انتشارات وحید، تهران، ۱۳۶۴، ص ۱۶۶.
- ۴- معتمدی، محسن، جغرافیای تاریخی تهران، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۸۱، ص ۴۵۷.
- ۵- همان، ص ۴۵۶.
- ۶- نگارنده به یمن حضور در کتابخانه غنی مجلس و امکان دسترسی به منابع، برای دست یابی به نام صاحب یا صاحبان باغ بهارستان، با تکیه بر: الف) - منبع شناسی (ارجاع به اصل منبع) ب) - استناد بر منابع موثق، در صدد پاسخ به مسئله برآمده است.
- ۷- خان ملک ساسانی، احمد، سیاست گران دوره قاجار، کتابخانه طهوری، چاپخانه فردوسی، تهران، ۱۳۳۸، ص ۹۴.
- ۸- ادیب الممالک، عبدالعلی، دافع الغرور، بکوشش ایرج افشار، انتشارات خوارزمی، بهمن ۱۳۴۹، ص ۱۲.
- ۹- دائرة المعارف بزرگ اسلامی زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد ۱۳، ۱۳۶۷، ص ۹۶.

- ۱۰- انوار، عبدالله، «باغ سردار» چاپ شده در کتاب «تهران» جلد اول تألیف سیما کوبان، تهران، انتشارات روشنگران، ۱۳۷۰، ص ۳۷.
- ۱۱- مستوفی، عبدالله، شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه از آقا محمد خان قاجار تا آخر ناصرالدین شاه، جلد ۱، تهران: انتشارات زوار، چاپ سوم، ۱۳۷۱، ص ۲۵۸.
- ۱۲- انوار، عبدالله، پیشین، ص ۳۹.
- ۱۳- همان، ص ۵۶.
- ۱۴- در پاورقی کتاب مذکور سال ۱۲۹۳ هجری قمری مطابق با ۱۲۵۳ شمسی و ۱۸۷۴ میلادی قید شده است.
- ۱۵- ممتحن الدوله شقاقی، به کوشش حسین قلی خان هدایت، خاطرات میرزا مهدی خان شقاقی (ممتحن الدوله)، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۵۳، ص ۲۳۴.
- ۱۶- فرهنگد، جلال، بنای ماندگار (مجلس شورای ملی)، ماهنامه الکترونیکی بهارستان، شماره ۴.
- ۱۷- آقاجانی، ملیحه، پیشین، ص ۳۹.
- ۱۸- مکملی، محمد کاظم، تاریخ جامع راه آهن، جلد دوم، راه آهن ایران تا انقلاب، زیر نظر شورای بررسی با همکاری کتابخانه مرکزی راه آهن، تهران، انتشارات روابط عمومی راه آهن جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۹، ص ۱۷۳.
- ۱۹- سند مذکور شاید زمانی که مطلب فوق نگاشته شده (۱۳۴۴ش) در تالار کتابخانه موجود بوده ولی در حال حاضر با توجه به بررسی که از استاد حائری به عمل آمد ایشان از وجود چنین سندی در کتابخانه اظهار بی اطلاعی نمودند.
- ۲۰- مهدوی، میر محسن، راهنمای تهران، تهران، انتشارات مدیریت انتشارات و تبلیغات سازمان جلب سیاحان، ۱۳۴۴، ص ۳۷.
- ۲۱- حسینی بلاغی، سید عبدالحجرت، تاریخ تهران (قسمت غربی و مضافات) جلد ۱، قم، اداره آموزش و پرورش، ۱۳۵۰، ص ۴۶.
- ۲۲- مکملی، محمد کاظم، پیشین، ص ۲۵۸.
- ۲۳- همان، ص ۲۸۰.
- ۲۴- آقاجانی، ملیحه، پیشین، ص ۵۲.
- ۲۵- وزارت راه، راه و راه‌سازی از دوره هخامنشی تا عصر سلطنت پهلوی، تهیه و تنظیم دفتر اطلاعات و روابط عمومی وزارت راه، تهران، ۱۳۵۰، ص ۹۷.
- ۲۶- وحیدنیا، سیف اله، عدل مظفر، مجله وحید، دوره نهم، شماره سوم، ۱۳۵۰، ص ۴۷۹.
- ۲۷- همان.
- ۲۸- مهدوی، میر محسن، ص ۳۹.
- ۲۹- لوح یادبود تأسیس عمارت سپهسالار و به عبارتی مجلس شورای ملی سابق در حال حاضر در موزه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود.